

SZABADOS GYÖRGY

Szent István király ellenfeleiről*

Sokan és sokféleképpen fogtak hozzá historiográfiánkban ahhoz, hogy a keresztény Magyar Királyságot létrehozó Szent István (997–1038) harcairól, s azokon keresztül ellenfelei személyiségéről, történelmi szerepéről foglaljanak állást. A rendelkezésünkre álló írott kútfők köre azonban csak szűkre szabott mozgásteret engedélyez az elemzések számára. Jelen írás sem kíván mértéken és lehetőséghatáron túlra terjeszkedni: célja csupán annyi, hogy István nagyfejedelem/király ellenfeleinek politikai besorolását végezze el, azok lehetséges jogállását állapítsa meg, s ezen keresztül államtörténeti következtetéseket vonjon le.

Vajk-István az alábbi személyek ellen viselt háborút: egyfelől Koppány, Gyula, Keán, Ajtony, másfelől Sámuel bolgár cár (997–1014), I. (Vitéz) Boleszláv lengyel fejedelem, majd király (992–1025), valamint II. Konrád német-római király, majd császár (1024–1039) ellen. Közülük Boleszláv és Konrád kiléte és hatalmi helyzete olyannyira egyértelmű, lévén István külsőszági ellenfelei, hogy nem szükséges e helyt róluk szólni. A vitatott személyek közé Koppány, Gyula, Keán és Ajtony sorolandó, illetve Keán kapcsán nem mellőzhető Sámuel cár említése, „beazonosítása”.

A forrásínségből adódó bizonytalanságot az is tetézi, hogy az egyes szereplők több szempont szerint csoportosíthatóak, ráadásul az ellenük viselt háborúk időrendje jórészt inkább történeti rekonstrukciókon, semmint egyértelmű forrásadatokon alapszik. Koppány például kronológiailag és „tematikailag” azért különül el, mert ő még bizonyosan 1000 előtt, vagyis István nagyfejedelemsége idején lépett fel, míg a többi említett személlyel Istvánnak már királyként kellett megküzdenie; mindemellett Koppány és István fiági rokonsága, ha nem is adatolt tény, de tényértékű következtetés, továbbá az sem kétséges, hogy Gyula, Keán és Ajtony közül egyik sem volt Árpád-házi. Elkülönül Koppány még földrajzilag is, amennyiben ő a Dunántúlon birtokolt szállást és harcolt Istvánnal, míg az utóbbiak elleni hadviselés rendre a Kárpát-medence keleti térségébe (sőt azon túl is) vezetett. Ám ez az elhatárolhatóság nem tükröződik a régi (XI–XIII. századi) gestákat is megőrző *XIV. századi krónikaszerkesztmény* lapjain: ott ugyanis csak Koppány, Gyula és Keán említetik, míg Ajtony emlékeztetét más hazai források tartották fenn. (A rend kedvéért megemlítendő, hogy Koppány, Gyula és Keán egy korábbi szerkesztésben, Kézai Simon 1285 előtt írt *Gesta Hungarorum*ában is szerepel,

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

ám mivel ez az írásmű csupán kivonatos változatában maradt fenn,¹ ezért szükséges a régi hazai hagyomány bővebb, Anjou-korból ismert változatához fordulnunk.)

Koppányról az alábbi lehet olvasni a krónikában: „*Tar Szerind fia volt, aki már Szent István király atyja, Géza fejedelem életében vezérséget birtokolt. Géza fejedelem halála után Koppány vezér Szent István király anyját vérfertőző házassággal kívánta magához kötni, Szent Istvánt meg akarta ölni, fejedelemségét pedig a saját hatalma alá hajtani. Ő somogyi vezér (dux) volt.*” Koppányt az ifjú István német hadvezére, Vecelin ölte meg harcban, ezután István elrendelte a halott felnégyelését, és a csonkokat Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe és Erdélybe küldte.² A döntő összecsapás helyszíne a krónika szerint Somogy volt,³ a Könyves Kálmán idején (1095–1116) írott kisebbik Szent István-legenda ugyanakkor Veszprémet jelöli meg.⁴ Ezek a legfontosabb adatok, amelyek mindjárt alapvető kérdéseket hoznak felszínre. Koppány „dux” mivolta milyen méltósággként értelmezendő? Mennyire jogosította fel arra, hogy megküzdjön a főhatalomért? Miért akarta Saroltot nőül venni és mikor?

Kevés a bizonyosan adható felelet; magam egy részletes tanulmányomban az alábbi válaszokat fogalmaztam meg. Bizonyosnak látszik, hogy Koppány Álmos nagyfejedeleme leszármazottja, egy 1779-től elterjedt szakkifejezéssel élve Árpád-házi volt,⁵ más-ként nem formálhatott volna igényt a főhatalomra. Történettudományunk 1778, Katona István felvetése óta számol azzal, hogy Koppányt fiágon kell a nagyfejedelmi dinasztiához kapcsolni, még ha ennek megnyugtató pontosítása nem lehetséges.⁶ Ezt a rokonsági viszonyt mutatja az is, hogy István anyját kívánta feleségnek, mivel régi steppei szokás volt az özvegy nemzetségen belüli nőül vétele,⁷ amit nem feltétlenül tápláltak személyes

¹ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. p. 172. V.ö. DOMANOVSKY 1906, 8–18. pp.; HÓMAN 1925. Melléklet.

² SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 312–314. pp.

³ Uo. 296–297. pp.

⁴ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* II. 395. p. V.ö. Hartvik-legenda. Uo. 408–409. pp. Arra, hogy a közkeletű legenda-lokalizációval szemben érdemesebb a krónikás helymegjelölésnek igazat adni, lásd SZABADOS 2009. 44–48. pp.

⁵ KATONA 1779, I. p. Részletesebb kifejtését lásd SZABADOS 2006, 215–218. pp.

⁶ „*Licet igitur gradum consanguinitatis, quo Cupa S. Stephanum contingebat, designare non liceat, quod longa vetustas et scriptorum inopia harum rerum notitiam nobis subduxerit; quia tamen ex Porphyrogenito constat, plures Arpado filios, plures nepotes et pronepotes fuisse, suspicari licet, Cupam eiusdem patrem, Caluum Zirind, ex hac Arpadi progenie descendisse, et fortassis Zirindum sub Ezelech, aut Phalitzim, latere. (Bár a Koppány és Szent István közötti vérrokonság fokát pontosan kijelölni nem lehet, mivel a hosszú idő és a történetírók hiányosságai e dolgok megismerését elrejtik előlünk, de az a Bíborbanszületett alapján bizonyos, hogy Árpádnak több fia, unokája, dédunokája volt, így okkal vélhető, hogy Koppány és apja, Tar Szerind, Árpád ivadékaiktól származnak; Szerind talán Ezelech, avagy Falicsi neve alatt rejtezik.)*” KATONA 1778, 710–711. pp. Nagy Géza ugyan nem Árpád, hanem a karcha-nemzetség ivadékaának tartja Koppányt, ezért fellépését úgy magyarázza, hogy Koppány a három fejedelmi méltóság egy személyre történő átháramlását akarta meggátolni. NAGY 1914, 25. p. Okfejtése azonban nem meggyőző, buktatói a következők: 1. Bulcsú után nincs hír a karchákról, 2. Koppány szállása másutt volt, mind Bulcsúé. 3. Nem számol a Katona István által felvetett lehetőségekkel.

⁷ Sima Qian, a Kr. e. II–I. század fordulóján élt kínai történetíró feljegyezte a hiung-nukról: „*Szokás szerint az apa halála után a fiú veszi feleségül a mostohaanyját. Ha egy fivér elhal, fiverei feleségül veszik az özvegy sógornőket.*” Ők „*csak azért veszik feleségül mostohaanyjukat és özvegy sógornőjüket, mert nem akarják, hogy a had kihaljjon.*” SIMA QIAN 19., 61. p. (Du Yaxiong és Horváth Izabella fordítása.) A levírátus ősi szokásáról lásd HÓMAN 1935, 177. p.; VAJAY 1967, 76. p.; GYÖRFFY 1977, 110–111. pp.; BAKAY 1978, 46. p.; KRISTÓ 2001, 44. p.

érzelmeik.⁸ Koppány fellépését egy nyugat-európai levélváltás valószínű magyar vonatkozása 997-re datálja.⁹ A somogyi nagyúr, akinek *dux* címe inkább a 'vezér', mint az anakronisztikus 'herceg' értelemben magyarítható, rögtön Géza halála után indult harcba a trónért az ősi – a dinasztia ágain körbejáró – öröklési rend értelmében. A 997-es évszámot István és Gizella 995-re keltezett házassága erősíti,¹⁰ hiszen a még Géza életében létrejött nászból nem volt nehéz arra következtetni, hogy a német dinasztikus szövetség a legifjabb Árpád-ág hatalom-kisajátítását, így Koppány kisemmizését célozza. Mindebből viszont az következik, hogy Koppány és István háborúja a nagyfejedelmi főhatalomért folytatott, uralkodó nemzetségen belüli leszámolás volt.

A magyar krónikás hagyomány Szent Istvánnak két uralkodóházon kívüli ellenfeléről tud: egyik tulajdon anyai nagybátyja, az erdélyi Gyula, aki az idő tájt Erdélyt kormányozta (*totius Ultra Siluam regni gubernacula possidebat*), a másik Keán, a „bolgárok és szlávok fejedelme”; mindegyiküket hadjáratban győzte le királysága elején.¹¹

A Gyula elleni háborúról a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* mellett két korábbi német kútfő, a *Hildesheimi* és *Altaichi Évkönyvek* bejegyzése is megemlékezik, előbbiben 1002, utóbbiakban 1003 tűnik fel az esemény dátumaként. A középkorkutatás a réggebbi lejegyzésű német adatokat fogadja el,¹² de még az 1003. esztendő is nagyon közel esik István királlyá koronázásához. A támadás okai között a hazai krónika abban jelöli meg, hogy Gyula nem volt hajlandó keresztény hitre térni, és ártalmára volt a magyaroknak; emellett azért kitér Erdély kedvező természeti adottságaira, amelyek a háború végeztével Istvánt gazdagították.¹³ Gyula neve a Magyar Nagyfejedelemség rangban második főméltóságának gyula címéből állt elő. Amiként az uralkodó, valamint a hierarchia harmadik helyét elfoglaló karcha, úgy a gyula is dinasztikusan örökölte hatalmát: erről a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) szerkesztette államkormányzati kézikönyv, a *De Administrando Imperio* számol be.¹⁴ Az ország második emberét adó család feje már megkeresztelkedett Konstantinápolyban: Ioannes Skylitzes „Gyula arkhón” (*Γυλας αρχων*) látogatásáról tudósít Bíborbanszületett Konstantin császár udvarában.¹⁵ Ilyenformán a két nemzedékkel később élt Gyula pogánysága a magyar krónika nehezen védhető állítása. Annál hihetőbb egy újabb keletű elmélet Gyula és az uralkodóház közötti meg hasonlóságokról.

Vajay Szabolcs úgy találta, Sarolt szívesen belement volna az új Árpád-házi kéréssel, Koppánnyal kötendő házasságba. Ezt azzal magyarázta, hogy Géza eltaszította első nejét Adelhaid kedvéért. Eltaszítása után Sarolt Erdélybe vonulhatott vissza, de 997-ben úgy látta, hogy eljött az ő ideje, és az ősi hagyomány alapján nászra léphet Koppánnyal. István mind atyai mind anyai vérei ellenszegülését megtorolta, jóllehet a Gyulákkal kí-

⁸ Újabbban Zsoldos Attila joggal fogalmazta meg, hogy Koppány aligha táplált gyengéd vonzalmakat az erőteljes egyéniségű özvegyasszony iránt. ZSOLDOS 2003, 24. p. Sarolta harcias természetéről lásd THIETMAR 496. p.

⁹ UHLIRZ 1951, 411. p.

¹⁰ PERTZ, MGH. SS. V. 117. p.

¹¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 172. p., 314–316. pp.

¹² SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 314. p.; ANNALES HILDESHEIMENSES 29. p.; ANNALES ALTAHENSES 16. p. V. ö. VÁCZY 1938, 476–479. pp.

¹³ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 172., 314–315. pp.

¹⁴ DAI 178–179. pp.

¹⁵ MORAVCSIK, AMTBF. 85. p.

méletesebb volt, hiszen őt és családját csak fogságra vetette.¹⁶ Saroltról a Koppány-féle házassági terv után semmi hír. Kérdés: István könyöröletesebben bánt-e anyjával, mint családja többi tagjával? Mindenesetre Sarolt további sorsa ugyanúgy feszélyezhette a keresztény krónikásokat, mint Géza véreskező belpolitikája.¹⁷ Még akkor is, ha a Géza ingtag forrásalapra épült második, Adelhaiddal kötött házasságától eltekintünk, Vajay elmélete életszerű válaszhoz vezet: Sarolt szívesen mehetett volna nőül Koppányhoz, akár vonzalomból, akár számításból. Miért kellene fivéréről azt feltételeznünk, hogy a Zolta-ág mellett kötelezte el magát? Nem az állt inkább Gyula érdekében, ha az új házassággal járó ágváltás megtartja Saroltot Magyarország első asszonyának a majdani Koppány nagyfejedelem oldalán? Ha az erdélyi Gyula és a somogyi Koppány között egy ilyesfajta érdekezonság beigazolódna, máris jobban értenénk István kemény ítéletét Koppány holtteste felett, valamint Gyula megtámadását! Meg kell azonban vallani, hogy a Koppány (997) és a Gyula (1002/3) ellen vezetett hadjáratok több esztendei időtávolságára még így sem születik minden kétséget eloszlató magyarázat, ám a keresztény állam megalapításának korát kutatva sajnos ehhez hozzá kellett szoknunk.

A Keán elleni hadjáratról csak annyit olvashatunk, hogy az Gyula legyőzése után következett. Nem tudni, mikor, s nem tudni, hol. Mert bár a magyar krónika bizonyos „erdélyi részeket” (*partes Transiluanas*) említ, de ekkorra, mármint a XIV. századra a szöveg teljesen valószerűtlenné vált: szerinte István saját ősapját (*proavum suum*), Zoltánt állította e részek igazgatására, aki ekkor már nagyon öreg (*antiquissimus*) volt.¹⁸ Rejtély, ki volt „Erdőelvi Zoltán”, de az bizonyosan nem István dédapja, aki Falicsi, Taksony és Géza uralkodása alatt láthatatlanul létezve mintegy 100 évesen térjen vissza a krónika lapjaira. Talán egy másik Árpád-házi Zoltán?¹⁹ Az adatok hiánya tág teret enged a találgatásnak, de ettől még nem jutunk közelebb a megoldáshoz. Kiváltképp úgy, hogy csak Anjou-kori megszövegezésben olvashatjuk azt a keveset, ami ránk maradt: a 66. krónikafejezet jelenlegi változata nyilván nem írói, hanem átírói, szerkesztői tévedések miatt vált zavarossá.²⁰

A bizonytalanságot újabb tényező fokozza, ugyanis Szent István harmadik, dinasztján kívüli ellenfeléről hallgat minden krónika. Ajtony csak Anonymus gestájában és Szent Gellért püspök nagyobbik életrajzában fordul elő. A legenda szerint Ajtony oly hatalmas fejedelem (*princeps*) volt az Alföld délkeleti részén, annyi ember és jószág fölött rendelkezett, hogy még magát István királyt sem tisztelte: a Maroson leúsztatott sóját megvámolta, s bizánci felhatalmazással kolostort emelt Marosvárotnál, ahová görög szerzeteseket telepített.²¹ Mivel ez a forrás legkorábban a XIV. század végén nyerte el mai megszövegezését, ezért nem tanácsos a „princeps” méltóságából messzemenő következtetést levonni. A mondanivaló lényegéből azonban vitathatatlanul az államszerű működés jegyei tűnnek elő: önálló monostoralapítás; ennek külpolitikai fedezete némi-képp eltér a hivatalos irányvonaltól; gazdaságpolitika. Ezt erősíti meg Anonymus azon állítása, amely szerint Ajtony mindenben szembeszegült (*rebellis fuit in omnibus*) a ki-

¹⁶ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 172., 314–315. pp.

¹⁷ VAJAY 1967, 75–77. pp.

¹⁸ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 315–316. pp.

¹⁹ VAJAY 1967, 76. p.

²⁰ KRISTÓ 2002, 93–94. pp.

²¹ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 489–490. pp.

rállyal.²² Végül a Maros vidéki nagyurat is legyőzte István, bár nem személyesen, hanem Csanád nevű hadvezére által; nem tudni, pontosan mikor.²³

Gyula, Keán és Ajtony. Nincs olyan forrás, amelyik együtt említené mindhármut; ráadásul Gyula személyneve a gyula, Keán a kagán méltóságból ered.²⁴ Nem meglepő, hogy a harci cselekmények időmeghatározása mellett az is kérdésessé vált, hogy hány személyt takar ez a három név. Felmerült Ajtony és Keán,²⁵ Gyula és Keán,²⁶ no meg természetesen Gyula és Ajtony azonossága; e nézet óvatosabb megfogalmazása Ajtony-nal mint a gyula-ház utolsó tagjával számol.²⁷ A matematikailag adott lehetőségeken túl a történeti kombinációk még változatosabb képet festenek: Ajtonyból mozgalmas utóélete során például törzsfő,²⁸ pogány hajlamú királyi ispán,²⁹ sőt a „kavar törzsek” utolsó kagánja, „Keánja” lett;³⁰ míg Keánt az Erdélyben meghúzódó maradék Avar Kaganátus (!) uraként is láttatja egy elmélet.³¹ Mivel az imént hivatkozott munkák zöme a kutatástörténetről is tájékoztat, ennek taglalása helyett csak a két markáns vélemény-csoportot idézem fel. Váczy Péter szerint István hamar leszámolt minden ellenfelével: Gyula és Ajtony azonosságát forráskritikailag kizárva úgy vélte, hogy Ajtony „a gyula-méltóságot viselő fejedelmi háznak volt a tagja.” A „gyula-törzs” a kirajzás következtében két részre szakadt: egyik régi szállásán maradt, ennek Ajtony lett a fejedelme, a másik húzódott Erdélybe, és alapított önálló „országot”. Ajtonnyal 1003-ban számolhatott le István.³² Ajtony és Keán azonosságát szintén kizárja, majd Hóman Bálintot követi abban, hogy mivel Keán a „bolgárok és szlávok fejedelme” cím idegen uralkodóra vall, továbbá a törökös ’kagán ~ kán’ köznévvvel azonos, Keánban Sámuel bolgár cárt kell látnunk, aki ellen István király bizánci szövetségben vezetett hadat. E háború közvetlenül kapcsolódik Gyula és Ajtony legyőzéséhez, így 1004-re tehető.³³ Kristó Gyula mind Keán, mind Ajtony sorsáról eltérő eredményre jutott. Ugyan elfogadja a „Keán” név kagánból való származtatását, Sámuellel való azonosságát azért nem ítéli meggyőzőnek, mert akkor Sámuel már nem kagán (kán), hanem császár (cár) volt címzése szerint. Keánt ezért Dél-Erdély bolgár uraként látja, aki „Bulgáriától elszakadva egyre inkább Kárpát-medencei törzsfőként kezdett viselkedni.”³⁴ Ajtony bukását későbbre teszi. Figyelt arra, hogy a Pozsonyi Évkönyvek bejegyzése 1030-ra keltezi Gellért püspökké szentelését,³⁵ s miután Ajtony uralmi körzete és a későbbi csanádi püspökség területe

²² SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 50. p.

²³ Az 1003–1030 közötti évek jöttek számításba. KRISTÓ 2000. 91. p.

²⁴ VÁCZY 1938, 505. p.; KRISTÓ 2002, 98. p.

²⁵ PAULER 1899, 398–399. pp.

²⁶ ACSÁDY 1903, 77. p.

²⁷ HÓMAN 1935, 178–179. pp.

²⁸ KRISTÓ 1988, 459. p.; THOROCZKAY 2009a. 364. p.

²⁹ ENGEL 2001, 39–40. pp.

³⁰ TÓTH 2010, 256. p.

³¹ SZEGFÜ 2008, 131. p., 143. p.

³² VÁCZY 1938, 477–482. pp., 495–502. pp.

³³ VÁCZY 1938, 503–506. p.; HÓMAN 1935, 178–179. pp. V. ö. GYÖRFFY 1977, 288–289. pp.

³⁴ KRISTÓ GYULA: *Keán, Szent István ellenfele*. KRISTÓ 2000, 67. p.; KRISTÓ 2002, 98. p.

³⁵ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 125. p.

egybeesett, Kristó ezért a „törzsfő” leverését nem sokkal Gellért főpapi hivatalba lépése előtt, 1028 körül állapítja meg.³⁶

Bizonyossággal csak egyvalamit lehet kijelenteni: akárhány történeti rekonstrukció született és születik, egyik sem tud minden kérdőjelet felkiáltójellé egyenesíteni. Ennek szem előtt tartásával a magam „így lehetett” véleménye Váczy Péteréhez áll legközelebb. Gyulát, Keánt és Ajtonyt három különböző személyként érdemes számításba venni, és Koppányt ide számítva Szent István négy ellenfelét tudjuk a hazai hagyományból nevesíteni. A krónika István három háborúját jegyzi fel sorrendben, Koppány, Gyula és Keán ellen, míg Ajtonyról, mint az tudvalevő, nem szól. A krónikaszerkesztmény belső logikája szerint talán azért, mert Ajtony ellen nem személyesen vezetett hadat. Más szempontok alapján másféle csoportosítást tartok fontosabbnak: Koppány személyét kell elkülöníteni Gyulától, Keántól és Ajtonytól. Láttuk: Istvánnal folytatott harca dinasztikus kereteken belül maradt, ráadásul még a Magyar Nagyfejedelemség idejére esett. Fontos mozzanat, hogy István minden harci készülődése dacára Koppány lépett fel kezdeményező félként: célja a fejedelmi hatalom és az özvegy Sarolt kezének elnyerése volt. Gyula, Keán és Ajtony sorsát viszont az köti össze, hogy a már királlyá lett István tanúsított támadó szándékot velük szemben. Gyuláról fenntartom azt, hogy az ő érdekében is állhatott Sarolt új házassága, s a fejedelmi ágváltás révén a rokoni befolyás megőrzése; mindezt István értelemszerűen rossz néven vehette. A dél-erdélyi bolgár uralom nem tűnik életképes lehetőségnek a XI. század elején: ez már a IX. század végére nézvést is vitatható, és a X. század folyamán erős államként fennállt Magyar Nagyfejedelemségről végképp nem tehető fel, hogy egy bolgár politikai zárványt megtűrt volna saját földjén. Keánt ekképp Hóman Bálint és Váczy Péter nyomán Sámuel bolgár cárral tartom azonosnak.³⁷ Velem egy időben Thoroczkay Gábor is tárgyalta a Keán-kérdést, és egymástól függetlenül gyakorlatilag ugyanarra az eredményre jutottunk: véleménye szerint Keánt Sámuel cárral vagy utódai egyikével azonosítható; többek között azt hangsúlyozva, hogy a *keán* a bolgár állam vezetőjét jelenthette a régi magyar nyelvben.³⁸ Jóllehet Keán *káni* megjelenítése kissé anakronisztikusnak tűnhet *cári* mivoltához képest, ám a XIII. és XIV. századi krónikáktól túlzás terminológiai finomságot elvárni. Főleg úgy, hogy – amint arra legújabban Révész Éva rámutatott – a XI. századi *Bolgár Apokrif Krónika* Delján Pétert (Szent István leányági bolgár unokatestvérét) „Gagan” cárként említi!³⁹ Ajtony Maros-vidéki „birodalmát” és annak néhány „államszerű” megnyilvánulását az erdélyi Gyulák közelségéhez hozzászámítva nem tudom másként látni, mint úgy, hogy Ajtony a Gyula-dinasztia egyik ágához tartozhatott.

A személyek lehetőség szerinti különválasztása után jogállásukat, méltóságviselésüket szükséges államtörténeti szempontból mérlegelni. Ugyanis nemzedékek óta avatott kutatók vallják azt a nézetet, hogy a X. századi magyar államszerkezetet nem szilárd monarchikus berendezkedés, hanem partikuláris politikai tényezők túlereje, egyes megfogalmazások szerint „törzsi államok” rendszere jellemezte. Ebből következően István

³⁶ KRISTÓ 1988, 459. p.; KRISTÓ GYULA: Ajtony és Vidin. KRISTÓ 2000, 92–96. pp.

³⁷ SZALONTAI 2001; KATONA-KISS 2010; SZABADOS 2011, 301–304. pp.

³⁸ THOROCZKAY 2012, 481. p.

³⁹ Erről részletesen I. RÉVÉSZ 2013.

„államszervező” küzdelmeit a „törzsi” széttagolódás felszámolására, országegyesítésre irányuló tevékenységként értékelik e vélemény képviselői.⁴⁰

Mindenekelőtt azt érdemes újragondolni, hogy általában érvényesülhettek-e „törzsi” politikai tényezők a Magyar Nagyfejedelemség fennállásakor, ugyanis ennek megválaszolása közelebb vezet Koppány, Gyula és Ajtony jogállásának *egyedi* minősítéséhez („Keán törzsfő” személyétől illetve egy dél-erdélyi bolgár hatalmi góctól a fentiek értelmében eleve el kell tekintenem). A „törzs” fogalmán Hóman nyomán mesterséges katonai-politikai képződményt értek, szemben a „nemzetség” természetes, vérségi alapú szerveződésével.⁴¹

A X. századi magyar „törzs” és „nemzetség” fogalmát jelölő szavak bizánci és hazai forrásokban, görögül és latinul tűnnek elénk. Bizánci szerzők közül egyedül Bíborbanszületett Konstantin apja, VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) említ magyar „törzseket”. *Taktika* címet viselő műve két ízben utal a magyarok belső tagozódására. „A türkök törzsei (Τούρκων φύλα) *fürkészők és szándékaikat rejtegetők...*” Alább településük rendjéről írja: „*Nem körülárlkolt táborban táboroznak, mint a rómaiak, hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek (γένη καὶ φυλάς) szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron.*”⁴² Közismert, hogy VI. Leó munkájának legfontosabb előképe a Maurikios császár (582–602) személyéhez kötött *Strategikon*. Összevetve e kettőt, felemás eredmény áll elő: a „türkök törzsei” ugyan Bölc Leó betoldása, ám a „nemzetségek és törzsek szerint” való tagozódás a *Strategikon*ból vett kitétel, toposzgyanús forma.⁴³ Messzemenő következtetést azért sem célszerű levonni belőle, mert Leó császár éppen a megelőző mondattal hangsúlyozza, hogy a magyarok „egy főnek az uralma alatt állnak.”

A X. századi magyar államszerkezet legfontosabb leírását szintén a *De Administrando Imperio* adja. Az ellenőrizhetőség kedvéért Moravcsik Gyula fordításába beékeltem az eredeti görög méltóság- és csoportjelölő kifejezéseket, és ugyanezen okból szükséges hosszabban idézni. „*Tudni való, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből (Χαζάρων γενεας) valók... Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében (γενεαίς), aki máig is megvan. Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse (γενεά), második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtüggyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jenehé, hetedik Keri, nyolcadik Keszi... A türköknek ez a nyolc törzse (γενεαί) nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei (αρχοντας) előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal harcolnak. Első fejük az Árpád nemzetségéből (γενεας) sorban következő fejedelem (αρχοντα), és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek (γενεα αρχοντα) is. Tudni való, hogy a jila és a karcha nem tulajdonnév, hanem méltóság. Tudni való, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme (μέγας Τουρχίας αρχων) négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt... Tudni való, hogy Te-*

⁴⁰ SZABÓ 1860, 73–74. pp., 141. p.; HÓMAN 1935, 121–175. pp.; KRISTÓ 1995, 229–369. pp.; THOROCZKAY 2009b, 33. p.; ZSOLDOS 2010, 299–302. pp.; MAKK 2011, 138–139. pp.

⁴¹ HÓMAN 1923, 15–17. pp.

⁴² MORAVCSIK, ÁMTBF. 18–19. pp. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁴³ MORAVCSIK 1951, 340–341. pp.

veli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával (τρίτου αρχοντος και καρχα Τουρχίας)... Tudni való, hogy Bulcsú, a karcha, Kalinak a karchának a fia, és hogy a Kali tulajdonnév, a karcha meg méltóság, valamint a jila is, amely nagyobb a karchánál.”⁴⁴

Szembeszökő, hogy csak e rövid részletből a méltóság- és csoportjelölő görög szavak mennyire különböző jelentésmezőket fednek le: *genea* jelöli Árpád leszármazottainak körét, de *genea* a kazárok népe is; az *arkhón* pedig megjelenik mind az egyeduralkodó, mind a gyula és a karcha szintjén, valamint a nyolc „türk” alegység élén. Tény, hogy a hazai középlatinság szóhasználata sem kevésbé problémás: ezt Koppány és Keán *dux*, Ajtony *princeps* titulusa mellett a csoportjelölő kifejezések is bizonyítják. Bár az elsődlegesen ’törzs’ jelentésű *tribus* kifejezés Kézai Simonnál többször előtűnik, de a szövegkörnyezetből adódóan a ’nemzetség’ szinonimájaként. „Mármost ezen kapitányok közül a Turul nembeli (de genere Turul) Árpád, Álmos fia, Előd unokája, Úgyek dédunokája a többieknél gazdagabb volt, és hada is erősebb. Így hát hadával együtt ez az Árpád hatolt át legelőször a rutén havasokon, és elsőként vert tábort az Ung folyó mellett, mivel az ő nemzetsége Szkítia többi törzse (eius prosapia prae ceteris Scitiae tribubus) viszonylatában azt az előjogot élvezi, hogy előrenyomulás közben a sereg élén halad, visszavonuláskor pedig a legutolsó.”⁴⁵ Kézai második példája, ha lehet, ennél is szemléletesebb. „Lél volt a hatodik sereg vezére... Tőle származott a Zovárd törzs és nemzetség (tribus et cognatio).”⁴⁶ Nem véletlen, hogy a XIV. századi krónikaszerkesztmény ezeket a kifejezéseket lecserélve így ír nála ötödikként álló Lél kapitányról: „tőle származik Zuard nemzetség, avagy család és törzsök (generatio, sive prosapia et origo).”⁴⁷ Mindezek láttán a *De Administrando Imperio* – bizonyítottan többszerzős!⁴⁸ – szövegétől sem méltányos modern terminológiai vaskövetkezetességet számon kérni; ugyanakkor éppen a forrás aktuális szóhasználatának többféle értelmezhetősége miatt eleve nem biztos, hogy a nyolc alegység törzs volt: egyfelől a ’törzs’ jelentésű *phyla* kitételt a *De Administrando Imperio* egyszer sem alkalmazza magyarokra, másfelől a *genea* elsődlegesen mégiscsak ’nemzetség’.⁴⁹ Érdemes lenne ezért óvatosabban a „vezérnemzetség” kifejezést bevezetni.

Ám akármit értett a *genea* fogalmán Bíborbanszületett Konstantin (vagy inkább a mű megírásában résztvevő egyik munkatársa), a szöveg logikája egyenesen a partikuláris keretek politikai ereje ellen szól. Ugyanis a nyolc *genea* a saját *arkhón*jainak nem engedelmeskedik,⁵⁰ vagyis éppen hogy a magyarságon belüli alegységek élén állnak gyengült tekintélyű vezetők! Ilyenformán azokkal értek egyet, akik nem számolnak tör-

⁴⁴ DAI 174–179. pp. (Moravcsik Gyula fordítása.)

⁴⁵ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 165–166. pp.; AKS. 103–104. (Bollók János fordítása.)

⁴⁶ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 166–167. pp.; AKS. 104. (Bollók János fordítása.)

⁴⁷ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 292. p.

⁴⁸ Lásd pl. MARCZALI 1900., 97–98. pp.; MORAVCSIK 1950, 7. p.; KAPITÁNYFFY 1997.

⁴⁹ Szabó Károly is ekként fordította: „a turkok ezen nyolcz nemzetsége nem alattvalói saját fejedelmeinek...” SZABÓ 1860, 141. p.

⁵⁰ Ez derül ki Moravcsik Gyula fordításából, de vele megegyező szellemben ültette át angolra ezt a szövegrészt Romilly James Heald Jenkins: „These eight clans of the Turks do not obey their own particular [kiemelés tőlem – Sz. Gy.] princes, but have a joint agreement to fight together with all earnestness and zeal upon the rivers, wheresoever war breaks out.” DAI² 179. p.

zsekkel politikaformáló tényezőként a 900-as évek magyar történelmében.⁵¹ Ennek egyenes folyománya, hogy a három legfelső méltóság egyike sem építhette befolyását „törzsi” alapra. Nemcsak logikailag lehetetlen, hogy aki „törzsfőnek” gyenge, az nagyfejedelemmek, gyulának és karchának erős, hanem a jól ismert mondat – „*Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is.*” – egyértelműen választja külön a nyolc *genea arkhónját* az előzőek bármelyikétől. Tehát nem azt mondja, hogy akár az uralkodó, akár a gyula vagy a karcha egyúttal a Nyék, a Jenő, vagy akármely másik „törzs” vezetője!

Mindezekon túlmenően más szempontok (a nagyfejedelemség hadjáratainak térbeli megoszlása, a szövetségi rendszerek jelenségei, a helynevekre írott történelem buktatói) latba vetésével is vizsgáltam a X. századi magyar állam működését, s ezek alapján szintén arra jutottam, hogy nem partikuláris érdekek szövvénye, hanem egységes, monarchikus akarat alakította a Kárpát-medencei magyar „steppe-birodalom” életét.⁵² Mivel a törzsi széttagolódás egyetlen jelét sem láttam a X. századi Magyarország működésében, ezért a Szent István-i „államszervező” harcokat is mással kell indokolnom. Ehhez szükséges az államformaváltás-kori kárvallottak személyéhez visszakanyarodni.

Koppány még a „törzsi államok” elmélete alapján sem lehetett külön „törzsfő”, hiszen a dinasztia belüli személyként lépett fel a főhatalomért. Gyula a hét honfoglaló kapitány közül a harmadik (*tertius capitaneus*) Kézainál és az Anjou-kori szerkesztésben. A „harmadik kapitány” Kézai előadásában: „*jöllehet a többiekkel együtt bement Pannóniába, végül mégis Erdély részein lakott.*” XIV. századi krónikáink csak erdélyi illetőségét rögzítik. Utóbbiaknál némileg zavaró, hogy Sarolt apja Gyula, e „*nagy és hatalmas vezér (dux magnus et potens)*” alakját egybemossák honfoglalás-kori kapitány-ösével,⁵³ de ebben a tévesztésben is akad némi törvényszerűség: a hazai íráshagyomány – helyénvalóan – egy magas rangú dinasztiaát lát, ami egybevág a külhoni kútfőkből megismerhető kormányzati szerepével. Gyula (és valószínűleg Ajtony) politikai ereje kizárásos alapon az egykorvolt második állami főméltóság, a gyula hatalmában gyökereszhett. Tudvalevő, hogy a harmadik rang, a karcha tisztség betöltőjéről Bulcsú kivégzése (955)⁵⁴ óta nincs tudomásunk, a gyulák örökösei viszont az uralkodóházzal kötött családi kapcsolat (Géza és Sarolt) jóvoltából komoly tényezőként, Gyula-házként érték meg az ezredfordulót. István király azzal, hogy anyai nagybátyját – feleségével és két fiával együtt – fogságba vetette, s Erdélyt a *királyságba* integrálta, egyértelművé tette: a *gyulák* méltóságának nincs helye az új állami intézményrendszerben, de a *Gyulák* családjának igen. Az erdélyi rokonok iránti kímélet nem jutott Ajtony osztályrészéül, hiszen őt „*Csanád serege a csatatéren megölte.*”⁵⁵ Erről a Csanádról, Doboka fiáról állítja Anonymus, hogy a király unokatestvére volt.⁵⁶ Ha fiági unokatestvéről lenne szó,

⁵¹ Erre mutató vélekedéseket lásd GYÖRFFY 1959, 8–9. pp.; BAKAY 1978, 24. p.; MESTERHÁZY 1980, 61. p.

⁵² Részletes kifejtését lásd SZABADOS 2011, 190–239. pp. V. ö. a korábbi irodalomból VAJAY 1968; BÁLINT 1983; RÉVÉSZ 1999. Közép-Európa nem római típusú kora-középkori hun, avar és magyar államiségára találó kifejezés Walter Pohl-tól a „steppe-birodalom” minősítés. POHL 2003, 572–573. pp.

⁵³ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 166. p., 290–291. pp.

⁵⁴ Erre lásd pl. MORAVCSIK, ÁMTBF. 85–86. pp.; SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 109. p., 169. p., 308. p.

⁵⁵ ÁKÍF 415. p. (Álmási Tibor fordítása.) V. ö. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. II. 491. p.

⁵⁶ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 50. p.

akkor Géza nagyfejedelem Doboka nevű öccsét kellene kimutatnunk; de valószínűbb az, hogy Doboka sógora volt Gézának, s így Csanád anyai unokatestvére lehetett Istvánnak, mert a Zolta-ág leszármazásrendjére a hazai íráshagyomány odafigyelt, márpedig „Árpád-házi” Dobokának nincs nyoma. A leányágon fennálló vérségi kapcsolatra is elmondható: noha a király Ajtony ellen nem személyesen vezetett hadat, de annak irányítását nem engedte rokonsági körén kívülre kerülni. S meglehet, hogy míg Csanád Ajtonnyal számolt le, addig István maga indult anyai nagybátyja foglyul ejtésére. Amúgy a Gellért-legenda Gyula és Ajtony között ellenséges viszonyt sejtet, egyúttal elárulja, hogy Ajtony azért sem azonos Gyulával, mivel Ajtony levágott fejét Gyula mutatta fel a királynak.⁵⁷ Ez persze egy újabb forrásproblémát vet fel: e Gyula azonos az István által megtámadott, a krónikáinkban szereplő nagybáty-Gyulával? Aligha. Ha nem azonos, akkor ki lehet? Ha mégis azonos lenne, akkor az Ajtonnyal való leszámolást a Gyula elleni háború elé kellene kelteznünk. A dinasztikus eredetű régi, valamint a korona adta új legitimitással felvértezett Istvánról nem hihető, hogy 1028-ig várt volna az országán belüli utolsó hatalmi góc felszámolásával. Ráadásul úgy, hogy ez a hatalmi góc mutatta leginkább az állami – nem „törzsi” állami, hanem talán oldalági „gyula-állami” – önállósulás felé törekvést. Ajtony kései bukása mellett igazából a *Pozsonyi Évkönyvek* adata szólhat Gellért püspökké szenteléséről, ám a bejegyzés Gellért főpapi hivatalának még a helyét sem nevezi meg, nemhogy a marosi nagyúr leverésével fennálló ok-okozati kapcsolatot: valójában nem tudjuk, mennyi idő telt el Csanád győzelmétől a Gellért vezetésére bízott egyházmegye működésének kezdetéig. Mindezek értelmében úgy vélem, hogy Gyula és Ajtony legyőzése egyaránt 1003-ban (vagy 1002-ben), a „Keán” (Sámuel cár) elleni hadjárat pedig 1004 körül következhetett be; utóbbi a bizánci császárral fennálló szövetség jegyében.⁵⁸

Összegezve az előadottakat világosan látszik, hogy nem volt István királynak olyan ellenfele, akit „törzsfő” minősítéssel lehetne elhelyezni az első ezredforduló magyar politikai életében. Koppány dinasztiaán belüli, Gyula és Ajtony dinasztiaán kívüli (bár előbbi a királlyal anyai ágon vérrokon) személynek tartandó, Keán pedig a bolgár uralkodóval azonosítható. István harcai pedig nem az országegység helyreállítását célozták, hiszen az eleve adott volt, hanem a Zolta-ág (vagyis Árpád legfiatalabb fiától eredt ágának) hatalom-kisajátítását, végső soron a keresztény, „római-típusú” államformaváltást, s a vele járó új berendezkedést akarták elismertetni a dinasztiaán belül és kívül.

⁵⁷ SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* II. 492. p.

⁵⁸ II. Basileios bizánci császár (976–1025) a kleidioni győzelmét (1014) megelőző évtizedben több hadjáratot vezetett Sámuel cár ellen. STEPHENSON 2004. 66. p. Makk Ferenc Ohrid ostromához köti István szerepvállalását, és így 1015-re datálja a hadjáratot. MAKK 1998, 124–125. pp. Ajtonyról összefoglalóan újabban I. RÉVÉSZ 2012.

Rövidítések, irodalomjegyzék

Források

- AKS. = *Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Budapest, 2004.²
- ANNALES ALTAHENSES = *Annales Altahenses Maiores*. Ex recensione W. de GIESEBRECHT et Edmundi L. B. ab OEFELE. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab OEFELE. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi IV.*) Hannoverae, 1891.
- ANNALES HILDESHEIMENSES = *Annales Hildesheimenses*. Contulit cum codice Parisiensi Georgius WAITZ. (*Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi VIII.*) Hannoverae, 1878.
- ÁKÍF. = KRISTÓ Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999.
- DAI. = *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gyula. OLAJOS Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint)
- DAI². = Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. MORAVCSIK, English translation by R. J. H. JENKINS. Budapest, 1949.
- MORAVCSIK, ÁMTBF. = MORAVCSIK Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988.²
- PERTZ, MGH. SS. V. = PERTZ, Georgius Heinricus ed.: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus V. Hannoverae, 1848.
- SIMA QIAN = SIMA QIAN: *A hunok legkorábbi története*. Fordította DU Yaxiong és HORVÁTH Izabella. Budapest, 2002.
- SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. = SZENTPÉTERY, Emericus ed.: *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II*. Budapestini, 1937–1938.
- THIETMAR = HOLTZMANN, Robert (Hrsg.): *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*. (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9.*) Berolini 1935.

Szakirodalom

- ACSÁDY 1903. = ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története I*. Budapest, 1903.
- BAKAY 1978. = BAKAY Kornél: *A magyar államalapítás*. Budapest, 1978.
- BÁLINT 1983. = BÁLINT Csanád: *A kalandozások néhány kérdése*. TÖKEI Ferenc szerk.: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest, 1983. 349–364.
- DOMANOVSKY 1906. = DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906.
- ENGEL 2001. = ENGEL Pál: *Szent István birodalma*. Budapest, 2001.
- GYÖRFFY 1959. = GYÖRFFY György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959.
- GYÖRFFY 1977. = GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977.
- HÓMAN 1923. = HÓMAN Bálint: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A magyar nyelvutomány kézikönyve I. 7*. Budapest, 1923.
- HÓMAN 1925. = HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lezármazói*. Budapest, 1925.
- HÓMAN 1935. = HÓMAN Bálint: *Magyar történet I*. Budapest, 1935.
- KAPITÁNYF 1997. = KAPITÁNYF István: *Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról*. BORDÁS Győző szerk.: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Újvidék, 1997. 38–43.

- KATONA 1778. = KATONA, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini, 1778.
- KATONA 1779. = KATONA, Stephanus: *Historia Critica Regum Hungariae. Stirpis Arpadianae. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata... Tomulus I. Complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samuelis Abae*. Pestini, 1779.
- KATONA-KISS 2010. = KATONA-KISS Atilla: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010) 168–214.
- KRISTÓ 1988. = KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
- KRISTÓ 1995. = KRISTÓ Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995.
- KRISTÓ 2000. = KRISTÓ Gyula: Ajtony és Vidin. Uő: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged, 2000. 89–96.
- KRISTÓ 2001. = KRISTÓ Gyula: *Szent István király*. Budapest, 2001.
- KRISTÓ 2002. = KRISTÓ Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged, 2002.
- MAKK 1998. = MAKK Ferenc: Magyar–bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedeleme és Szent István király korában. Uő: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998. 117–125.
- MAKK 2011. = MAKK Ferenc: Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez. *Aetas* 26. (2011)/1. 104–142.
- MARCSALI 1900. = MARCSALI Henrik: Byzanci Történetírók. A) Bevezetés. PAULER Gyula – SZILÁGYI Sándor szerk.: *A magyar honfoglalás kútfői*. Budapest, 1900. 90–99.
- MORAVCSIK 1950. = MORAVCSIK Gyula: Előszó. *DAI*. 3–14.
- MORAVCSIK 1951. = MORAVCSIK Gyula: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 85. (1951) 334–353.
- NAGY 1914. = NAGY Géza: Trónöröklés az Árpádok alatt. *Turul* 32. (1914) 19–25.
- PAULER 1899. = PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I*. Budapest, 1899.²
- POHL 2003. = POHL, Walter: A non-Roman empire in Central Europe. In: GOETZ, Hans-Werner – JARNUT, Jörg – POHL, Walter eds.: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston, 2003. 571–595.
- RÉVÉSZ 1999. = RÉVÉSZ László: *Emlékezetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999.
- RÉVÉSZ 2012. = RÉVÉSZ Éva: János, „qui nimium gloriabatur in virtute et in potentia sua”. *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szerk. KOCSIS Mihály – MAJOROS Henrietta. Szeged, 2012. 295–305.
- RÉVÉSZ 2013. = RÉVÉSZ Éva: Delján Péter a Bolgár Apokrif Krónikában. BALOGH Elemér – HOMOKI-NAGY Mária szerk.: *Tanulmányok Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Juridica et Politica*. Szeged, 2013. [megjelenés alatt]
- STEPHENSON 2004. = STEPHENSON, Paul: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge 2004.
- SZABADOS 2006. = SZABADOS György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest 2006.
- SZABADOS 2009. = SZABADOS György: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. *Valóság* 52. (2009)/5. 30–59.
- SZABADOS 2011. = SZABADOS György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged 2011.
- SZABÓ 1860. = SZABÓ Károly: Bíborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. *Magyar Akadémiai Értesítő* 1. (1860) 61–167.
- SZALONTAI 2001. = SZALONTAI Csaba: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? FELFÖLDI Szabolcs – SINKOVICS Balázs szerk.: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001. 106–129.

- SZEGFÜ 2008. = SZEGFÜ László: A Marosvidék a fejlődés élvonalában. MAROSVÁRI Attila szerk.: *Kiszombor története I.* Kiszombor, 2008. 107–162.
- THOROCZKAY 2009a. = THOROCZKAY Gábor: Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő? Megjegyzések Ajtony történetéhez. KÖRMENDI Tamás – THOROCZKAY Gábor szerk.: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére.* Budapest, 2009. 351–364.
- THOROCZKAY 2009b. = THOROCZKAY Gábor: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. Uő: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok.* Budapest, 2009.
- THOROCZKAY 2012. = THOROCZKAY Gábor: Megjegyzések Erdély államalapítás-kori történetéhez. Keán kiléte és egyes kapcsolódó kérdések. BAGI Dániel – FEDELES Tamás – KISS Gergely szerk.: „Köztes-Európa” vonzásában. *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére.* Pécs, 2012. 463–481.
- TÓTH 2010. = TÓTH Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században.* Szeged, 2010.
- UHLIRZ 1951. = UHLIRZ, Mathilde: Die „Scythae” in den Briefen Gerberts von Aurillac. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 59. (1951) 411–415.
- VAJAY 1967. = VAJAY Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. KRALOVÁNSZKY Alán szerk.: *Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora.* Székesfehérvár, 1967. 63–100.
- VAJAY 1968. = VAJAY, Szabolcs von: *Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963).* Mainz 1968.
- VÁCZY 1938. = VÁCZY Péter: Gyula és Ajtony. KUMOROVITZ, Lajos Bernát. – SZILÁGYI Loránd szerk.: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére.* Pécs, 1938. 475–506.
- ZSOLDOS 2003. = LENKEY Zoltán [ZSOLDOS Attila] – ZSOLDOS Attila: *Szent István és III. András.* Budapest, 2003.
- ZSOLDOS 2010. = ZSOLDOS Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). HERMANN István – KARLINSZKY Balázs szerk.: *Megyetörténet, Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* Veszprém, 2010. 299–302.